

دکتر حسن ذوالفقاری
با همکاری علی اکبر شیرازی

www.ketab.ir

MIX
papier aus verantwor-
tungsvollen Quellen
FSC® C019863

نشان استاندارد کاغذ بالک سوند

سرشناسه: ذوالفقاری، حسن، ۱۳۴۵-
عنوان و نام پدیدآور: باورهای عامیانه مردم ایران / حسن ذوالفقاری با ۱۵ تصویر شیری
مشخصات نشر: تهران، نشر چشمه، ۱۳۹۴
مشخصات ظاهری: ۱۱۶۳ ص.
شابک: 978-600-229-397-8
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
یادداشت: نمایه
موضوع: فرهنگ عامه -- ایران
موضوع: ایران -- آداب و رسوم و زندگی اجتماعی
شناسه افزوده: شیر، علی اکبر، ۱۳۳۹-
رده‌بندی کنگره: ۲۹۰ GR / ۵۹ ب ۲ ۱۳۹۴
رده‌بندی دیویی: ۳۹۸ / ۰۹۵۵
شماره کتاب‌شناسی ملی: ۳۶۲۷۹۳۹

cheshmehpublication

telegram.me/cheshmehpublication

www.cheshmeh.ir

رده‌بندی نشرچشمه: علوم اجتماعی - فرهنگ عامیانه

باورهای عامیانه مردم ایران
حسن ذوالفقاری
مضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس
همکاری علی اکبر شیرینی

هنری: مجید عباسی

ل: گرافی: باختر

چاپ: ال‌امو

تیراژ: ۸۰۰ نسخه

چاپ: ۱۳۹۷، تهران

ناظر فنی چاپ: یوسف امیرکیان

حق چاپ و انتشار محفوظ و مخصوص نشر چشمه است.

هرگونه اقتباس و استفاده از این اثر، مشروط به دریافت اجازه از ناشر است.

شابک: ۹۶۴۹۲۵۲۴-۳۹۷-۸-۲۲۹-۰۶۰۰-۹۱

دفتر مرکزی و فروش نشرچشمه:

تهران، خیابان انقلاب، خیابان ابوریحان، خیابان وحید نظری، شماره ۵

تلفن: ۶۶۴۹۲۵۲۴

کتاب‌فروشی نشرچشمه مرکزی:

تهران، خیابان کریم‌خان زند، نیش میرزای شیرازی، شماره ۱۰۷

تلفن: ۸۸۹۰۷۷۶۶

کتاب‌فروشی نشرچشمه کوروش:

تهران، بزرگراه ستاری شمال، نیش خیابان پیامبر مرکزی، مجتمع تجاری کوروش، طبقه پنجم، واحد ۴.

تلفن: ۴۴۹۷۱۹۸۸-۹۰

کتاب‌فروشی نشرچشمه آرن:

تهران، شهرک قدس (غرب)، بلوار فرزادادی، نرسیده به بزرگراه نیایش، خیابان حافظی، نیش خیابان فخار مقدم،

مجتمع تجاری آرن، طبقه ۲.

مقدمه

باورهای هر قوم با فرهنگ آن قوم ارتباط مستقیم دارد. باورها بنیادی‌ترین مبانی جهان‌بینی انسان را در خود دارد. با تحول باورها، فرهنگ نیز گرایش و سمت‌وسوی دیگری به خود می‌گیرد؛ بنابراین با شناخت تحولات رخ داده در باورهای اقوام، به فرهنگ آن قوم می‌توان پی برد. این شناخت ما را به دیگر تحولات اجتماعی، اعتقادی، سیاسی و فرهنگی رهنمون خواهد کرد. باورداشت‌های اقوام با توجه به شیوه زندگی، برخاسته از عمق فکر و دانش آن قوم است، مطالعه و امعان نظر در این باورها به ما کمک می‌کند تا ببینیم کدام‌یک از این باورها حاوی ارزش‌های بنیادین، اخلاقی و انسانی است. مطالعه دقیق‌تر این باورها به ما می‌گوید حتی در افراطی‌ترین این باورها، رمزیناری نهفته است که شاید به دلیل فراموشی فلسفه وجودی آن‌ها، اکنون آن باورها را جزو خرافات به شمار آوریم. آنچه امروز آن را خرافات و موهومات می‌دانیم، جزئی از مسلمات و اعتقادات نیاکان ما بوده است. این باورها طی زمان‌های دراز دگرگون شده و شکل‌های تحریف‌شده‌ای از آن به دست ما رسیده است. بیشتر آن‌ها نیز برخاسته از فقدان دانش و بینش کافی مردمان گذشته بوده است. این پژوهش با توجه به چنین ضرورتی انجام شد. یک‌جا کردن باورهای مشترک قومی راه مطالعه را بر ما آسان و امکان مطالعات تطبیقی را ممکن می‌سازد. از گذشته تا امروز صدها کتاب در این حوزه نگاشته شده که حاوی اطلاعات ذی‌قیمتی است. کتاب‌های این حوزه شامل دو بخش است:

اول کتاب‌هایی که جمع‌آوری باورها و خرافات است. شاید قدیمی‌ترین کتاب درباره اخلاق و رسوم و عادات و باورهای زنان در ایران، *عقایدالنساء* معروف به *کلثوم‌تنه* نوشته آقا جمال خان اصفهانی (فوت ۱۱۲۵ ق.) باشد. *کلثوم‌تنه* اثری طنزآمیز و انتقادی است که به شیوه رساله‌های عملیه در نقد آداب و عادات و رفتار زنان خرافانی نوشته شده است. این کتاب قدیم‌ترین سند مکتوب درباره اخلاق و آداب و رسوم و باورهای زنان عامی ایران است که در دوره صفویه و در زمان شاه سلیمان صفوی نوشته شده است. جز این در کتب تاریخ و متون ادبی و دیوان شاعران به ده‌ها باور برمی‌خوریم. بر این‌ها باید متون مربوط به نجوم و طب و کانی‌شناسی و کتب عجایب و غرایب و تاریخ و جغرافیا و سفرنامه‌ها و خواب‌نامه‌ها و کتب ادویه و گیاه‌شناسی را افزود که در لابه‌لای مطالب خود به باورهای مختلف مردم اشاره کرده‌اند.

اما در یکصد سال اخیر، هانری ماسه، خاورشناس مشهور فرانسوی اولین کسی است که به‌طور مدون به تدوین اعتقادات و باورهای مردم پرداخت. وی در کتاب خود با عنوان *آداب و عقاید ایرانیان*^۱ که

مفصل ترین کتاب در این باره است، به باورهای مردم از دیدگاه یک مستشرق اشاره دارد. وی کتابش را به زبان فرانسه نوشت و دکتر روشن ضمیر به فارسی ترجمه کرد. جلد اول کتاب نُه فصل دارد که عناوین آن عبارت اند از: ۱. آبستنی، زایمان، کودکی؛ ۲. زناشویی؛ ۳. مرگ و مراسم تشییع جنازه؛ ۴. مراسم ادواری؛ ۵. هواشناسی عامیانه؛ ۶. حیوانات؛ ۷. گیاهان؛ ۸. آب‌ها؛ ۹. پیشگویی، غیب‌گویی. هرکدام از این فصل‌ها نیز به بخش‌های متفاوتی تقسیم شده‌اند. جلد دوم عبارت است از: ۱۰. علانم و پیش‌بینی‌ها؛ ۱۱. شیوه‌های جادویی؛ ۱۲. طبابت عامیانه؛ ۱۳. موجودات خارق‌العاده؛ ۱۴. ساختمان‌ها و بناهای تاریخی؛ ۱۵. افسانه‌های مربوط به مظاهر طبیعت؛ ۱۶. بازی‌ها؛ ۱۷. داستان‌های عامیانه؛ ۱۸. شعر عامیانه.

در آن زمان صادق هدایت (۱۲۸۱ - ۱۳۳۰) در فرنگ بود و اولین مقاله خود را در حوزه فرهنگ عامه با نام «سحر و جادو» در مجله‌ای فرانسوی به چاپ رساند.^۱ صادق هدایت اولین ایرانی بود که از روی قاعده و اصول دینی علمی به این کار اقدام کرد و سلسله مطالبی را درباره فولکلور^۲ یا فرهنگ توده (نمونه‌ها و دستور جمع‌دوری و تدوین آن) در مجله سخن از اسفند ۱۳۲۳ تا خرداد ۱۳۲۴ انتشار داد که بعدها در کتاب نوشته‌ای به نام «سحر و جادو»^۳ چاپ شد. او در سال ۱۳۱۲ نیز نگستان را منتشر کرد که مجموعه‌ای از آداب و تشریفات جشن عروسی، در زناشویی و عزا و ناخوشی‌ها و برآمدن حاجت‌ها و خواب و مرگ و تقالید و ساعات سعد و نحس بود. مدایح، گردآوری فولکلور را از خانواده خود آغاز کرد، خویشان او برای ما نقل کردند که خانواده هدایت نیز: خانه و نیمه‌سیاه داشت به نام «ام لیلی»، پدرش سفیدپوست بود، مادرش سیاه. بخشی از موادی که در نگستان آورده از گفته‌های آن کنیز و برخی از حاشیه‌نشینان خانواده هدایت است.^۴

انجوی شیرازی گرچه اثری مستقل در این زمینه ندارد، اما از طریق برنامه رادیویی خود، گنجینه‌ای از فرهنگ مردم از جمله باورها را گردآوری کرد که امروزه در مرکز فرهنگ مردم صداوسیما نگاه‌داری می‌شود. پس از وی باید به احمد شاملو اشاره کرد که در کتاب «پنج بخشی از باورهای عامه را ذیل هریک از موضوعات مطرح می‌کند.

پژوهشگران محلی نیز هریک در کتاب‌های خود بخشی را به باورها، عامه اختصاص دادند اما از این میان کتاب *باورها و دانسته‌های عوام در لرستان و ایلام* نوشته محمد اسدالله خرم‌آبادی، محمدحسین باجلان‌فرخی و منصور کیایی (چاپ اول ۱۳۵۸) از نمونه‌های علمی در این زمینه است. کتاب دیگر *عقاید و رسوم مردم خراسان* نوشته ابراهیم شکورزاده^۵ شامل یازده بخش است که بخش سوم: *عقاید و رسوم مردم خراسان*، چهارم: *فاله‌ها و دعاها*؛ بخش پنجم: *عقاید و احکام متفرقه*؛ بخش ششم: *هواشناسی عامیانه اختصاص یافته است*. جز این، ده‌ها کتاب و مقاله در حوزه فرهنگ عامه مردم نوشته شده که هریک بخشی را به عقاید و باورها اختصاص داده‌اند.

بخش دوم تحقیقات درباره مباحث نظری و نقد و تحلیل باورهاست؛ از جمله «باورهای عامیانه در ایران به گزارش سیاحان غربی» نوشته حمیدرضا شعرابیان. مؤلف ضمن بررسی ساختار خرافات، باورهای عامیانه در ایران، گزارش سیاحان غربی را در مورد طب عامیانه، زایمان، نازایی، ازدواج و

۱. هدایت، صادق، جادوگری در ایران، ماهنامه/رفعت، ترجمه خان بابا طباطبایی، دوره ۳۶، ش. هفتم، ۱۳۴۶.

2. Folklore.

۳. شکورزاده، ابراهیم، *عقاید و رسوم مردم خراسان*، سروش، تهران، ۱۳۶۳.

۴. دانایی برونمند، ص. ۱۷۷.

زناشویی، جانوران، گیاهان و سعد و نحس بیان می‌کند و به نقش درباریان و درویشان در رواج خرافات و انحرافات دینی و تعصبات مذهبی عامه نیز اشاره دارد.

روش کار

ابتدا کتاب‌شناسی این پژوهش را فراهم و تمامی منابع مکتوب فرهنگ عامه اعم از کتاب و مقاله را گردآوری کردیم. این کتاب‌شناسی شامل بیش از هزار کتاب و مقاله و پایان‌نامه می‌شود. با تهیه منابع، نرم‌افزاری تهیه کردیم تا با توجه به گستردگی کار، تحقیق از این طریق به انجام رسد. تمامی باورها با توجه به کلیدواژه‌های اصلی در بانک اطلاعاتی ذخیره و در پایان کار از میان هزاران باور گردآمده از مناطق مختلف ایران، تنها یازده هزار باور مشترک در ذیل ۶۵۰ مدخل باقی ماند. این تعداد با ادغام عناوین و درهم‌کرد باورها قلم‌آباد

۱. کوشیدیم تا آنجا که ممکن باشد بازتاب باورهای عامه را در شعر شاعران، امثال فارسی، سفرنامه‌ها، متون ادبی و تمام آثار مربوط به فرهنگ مردم جست‌وجو کرده و نشان دهیم. این‌گونه معلوم می‌شود آن‌چه که امروز در مناطق مختلف ایران رواج دارد، قرن‌ها پیش باوری رایج میان مردم بوده است.
۲. ذیل هر عنوان با دست‌نویس، چندین باورهای کوشیدیم نظامی منطقی به باورهای هر مدخل بدهیم.

۳. برخی باورها به ناگزیر در دو و گاه مدخل تکرار شده‌اند؛ زیرا در آن باور به دو یا چند کلیدواژه اصلی اشاره شده بود.

۴. به دلیل ارجاعات فراوان، و برای کم‌کردن حجم کتاب، کثیر ارجاعات درون‌متنی و کوتاه شد. ارجاعات براساس نام مؤلف است مگر در مورد باورهایی که به شهرستان‌ها تعلق دارد. برای نشان دادن گستره جغرافیایی باورها و منطقه رخداد آن به جای ارجاع به مؤلف تنها به نام شهر یا منطقه ارجاع دادیم که مؤلف و نام کتاب را می‌توان در منابع پایانی در بخش کوتاه‌نویس یافت.
۵. نمایه‌ای موضوعی شامل بیش از ده هزار عنوان تهیه کردیم تا یک‌دست‌نویس جزئی‌تر به باورها نیز فراهم آید.

تشکر

در پایان از همکار خود آقای علی اکبر شیرینی تشکر می‌کنم که با اشتیاق در کار درهم‌کرد، تنظیم مدخل‌ها این جانب را یاری داد. از خانم‌ها فرحناز مفیدی و فاطمه خان‌بیگی و میترا مهربد نیز در گردآوری باورها و ورود اطلاعات به نرم‌افزار سپاسگزارم. این اثر را به‌عنوان یکی از منابع شناخت و مطالعه باورهای ایرانی به تمام پژوهندگان فرهنگ عامه تقدیم می‌کنم و امیدوارم مقبول طبع آنان باشد.